

Назарець В. М., д.філол.н., професор (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПРИНЦИПИ ЖАНРОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТЕКСТІВ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ

Художня специфіка ліричних творів, питання їхньої жанрової організації та класифікації на сучасному етапі розвитку літературознавчої науки усе ще залишаються недостатньо дослідженими, породжують велику кількість запитань та теоретичних концепцій, далеких від одностайності. Водночас, аналіз останніх літературознавчих досліджень, присвячених цій проблематиці переконливо доводить, що у цілому теоретична парадигма попередніх десятиліть, пов'язана з концепцією так званої жанрової атрофії лірики, поступається місцем іншій парадигмі, яка у той або інший спосіб стверджує жанрову природу лірики як певну динамічну художню реальність, яка трансформується та видозмінюється відповідно до естетичних запитів літературно-історичної епохи та стильових уподобань автора. Відтак, в літературознавстві останніх десятиліть відроджується активний інтерес до теорії ліричного жанру, характеру та форм його художніх видозмін в минулій та сьогоденній поетичній практиці.

1. В сучасному літературознавстві дискусійність трактування природи жанру детермінує неоднозначне бачення специфіки класифікації ліричних творів. Класичні теорії жанрової диференціації, які було створені ще в епоху античності а канонізовано у поетиках класицизму, відзначаються жорсткою нормативністю і не передбачають врахування авторського художнього волевияву – одного з найважливіших чинників трансформації або й деформації канонічних жанрів у постнормативну епоху. У двох найбільш усталених на сьогодні моделях класифікації ліричних творів, а саме – за характером проблематики, домінуючої у творі, та за ознакою пріоритетної форми зображення (концепція Г. Поспелова), лише частково відображено власне жанрові ознаки структурно-семантичної організації твору. Втім в останні десятиліття, крім традиційних, нормативних теорій жанрового поділу, набуває все більшого визнання теорія так званої метажанрової типології. Метажанр визначається як синтетичне художнє утворення, яке охоплює спектр окремих жанрів, споріднених за певними структурно-семантичними ознаками.

До метажанру зараховується також адресована лірика як специфічний художній комплекс, що складається із послання, присвяти та віршованого листа, тобто жанрів, виокремлених серед інших за ознакою комунікативної настанови на адресацію – в такому ракурсі основного чинника структурно-семантичної організації ліричного твору.

2. Попри те, що історія жанрів послання, віршованого листа та присвяти є досить давньою – сягає епохи античності, нині найбільш усталеним за кількісно-якісними параметрами постає жанр послання, який, відтак, доцільно потрактувати як загальну типологічну модель жанрової організації адресованої лірики. Типологічну модель жанрової організації послання визначають такі ознаки: 1) актуалізована у творі ситуація адресності, настанови на діалог між автором (адресантом) та його адресатом; 2) обов'язкова вказівка у тексті твору на обох учасників діалогу – відправника та одержувача; 3) специфічна комунікативна організація тексту, розрахована на опосередкованість сприйняття змісту адресованого потенційним адресатом, яку (через неможливість реального спілкування у фактичному часі) реалізовано у вигляді уявного діалогу, в якому зімітовано безпосереднє, живе спілкування; 4) наявність у тексті (здебільшого у заголовку) вказівок на пряму або приховану адресацію; 5) композиційна побудова тексту із використанням форм «зверненого слова».

3. З огляду на належність до метажанрової групи адресованої лірики не лише послання, а й віршованого листа і присвяти, а також для більш чіткої теоретичної диференціації власне адресованих жанрів і жанрів з ознаками факультативної адресації доцільно обґрунтувати художню специфіку поетичних адресованих текстів у цілому. Установлено, що адресований текст, в аспекті комунікативної організації, репрезентує так званий апелятивний тип текстової організації, який, на відміну від еготивного (спрямованого на себе), має форму звернення до певного адресата. З урахуванням аргіоті відомої тези про те, що кінцевою адресатною інстанцією будь-якого ліричного (й епічного, і драматургічного) твору виступає читач, а саме – його ідеальний, на розрахунок автора, тип, та зважаючи на можливість спрямування звернення не лише до зовнішньотекстового, але й до адресата, особа якого окреслюється у межах поетичного тексту, адресований текст можна визначити як текст, у якому змодельовано ситуацію звернення суб'єкта мовлення до внутрішньотекстовозначеного адресата, яка, на відміну від зовнішньотекстових адресатних апеляцій, виступає власне як предмет художнього зображення твору.

4. Спільним для трьох жанрових типів адресованої лірики – послання, посвяти, віршованого листа – визначено детермінованість загальних структурно-семантичних параметрів їхньої жанрової організації моделлю апелятивного тексту; а відмінним – різний ступінь спроектованості таких параметрів у текстовій площині вищезазначених жанрів. Найбільш чіткою та послідовною є проекція моделі апелятивного тексту у посланні – інваріантній основі адресованої лірики. У двох інших жанрових формах адресованої лірики – присвяті та віршованому листі – ці ознаки або не мають такого чіткого вияву, або мають дещо послаблену (в аспекті підкресленості адресної настанови) форму.

Очевидна й семантична і структурна подібність віршованого листа та його прозового аналога – побутового листа, що зумовлює наявність у віршованому листі більш інтимізованої, відкритої і безпосередньої, без відтінку маніфестованості, більш особистісної і, так би мовити, менш «олітературеної», наближеної до реального побуту та контексту інтонації спілкування. Спостережено послабленість адресної настанови листа з огляду на ненаявність у ньому імітації діалогічного спілкування та уявних реплік у відповідь адресату, до якого спрямоване повідомлення.

Вищий ступінь послабленості характеру авторської адресної настанови у присвяті, порівняно із посланням та віршованим листом, пояснюється тим, що у присвяті, як і в листі, зазвичай не створено (як у посланні) комунікативної ситуації умовно-діалогічного спілкування. Внутрішньотекстовий адресат у присвяті присутній, але, на відміну від листа, його може бути не названо (виявлено у якості анонімної особи, до якої звертається автор) або винесено за текстові межі – у заголовок чи епіграф до твору.

5. Характер адресної настанови, який визначає специфіку кожного із жанрів адресованої лірики, відповідно, детермінує й критерії класифікації їхніх внутрішніх жанрово-тематичних модифікацій. За ознакою характеру діалогічного контакту між автором та його адресатом слід виділити чотири тематичні різновиди послань – 1) громадянське, 2) дружнє, 3) родинне, 4) любовне. Провідною генологічною ознакою, яка дозволяє виокремлювати тематичні різновиди віршованого листа, можна вважати характер об'єктивованості інформації, що декларується його діалогічною настановою. Відповідно, виокремлюються два основні різновиди віршованого листа 1) лист інформативного типу і 2) лист рефлексивного типу. На основі градації міри послабленості настанови на діалогічність ліричної комунікації у присвяті встановлено чотири її тематичні різновиди: 1) присвята ситуативна, 2) присвята асоціативна, 3) присвята латентна, 4) присвята інтроспективна.

6. Одним із основних чинників жанрової організації адресованої лірики є особа внутрішньотекстового адресата, з яким автор у ліричному творі веде уявний діалог. Нерозробленість в сучасному літературознавстві загальноприйнятої концепції ліричного адресата зумовлює необхідність пошуку теоретичних критеріїв створення такої типології. Структурно-семантичні типи внутрішньотекстового адресата ліричного твору можуть бути класифіковані за такими трьома ознаками: 1) персоналізованості адресації; 2) суб'єктної належності адресації; 3) текстуального вияву адресації.

За ознакою персоналізованості вияву адресації розмежовуються чотири семантичні пари (або семантичні опозиції) типів адресата: 1) зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий; 2) недиференційований / диференційований; 3) одноосібний / узагальнений; 4) реальний / умовний.

За ознакою суб'єктної належності адресації виділяється семантична опозиція: власне адресат / автоадресат.

Типи адресатів за ознакою текстуального вияву адресації видається доцільним диференціювати у площині таких чотирьох семантичних опозицій: експліцитний / імпліцитний адресат; автологічний / метаадресат; фактичний / псевдоадресат; моноадресат / поліадресат.

7. Важливий чинник жанрової організації адресованої лірики – особа автора, а саме – певна форма її суб'єктного вияву. В аспекті суб'єктного вияву особу й оцінну позицію автора може бути диференційовано за ознакою їхньої персоналізованості, тобто за характером співвіднесеності із власне авторським «я». Шляхом аналізу текстів української адресованої лірики з'ясовано, що найбільш властивими її художній організації є три суб'єктні форми: 1) персоналізована, вияв якої – ліричне «я», є суб'єктно найбільш автопсихологічною і навіть біографічною; 2) надособова – із граматично невиявленим «я» або «ми» суб'єктом мовлення, прихованим за картиною зображуваного у вигляді певного персоніфікованого «голосу»; 3) персоніфікована, яка відзначається формальним переадресуванням позиції суб'єкта ліричному героєві або типологічно співвіднесеному із ним рольовому персонажу.

Серед розглянутих чинників жанрової організації адресованої лірики залишається достатньо багато таких, які потребують подальшого скрупульозного опрацювання й аналізу. Увиразнюється необхідність більш глибокого теоретичного осмислення сюжетних та композиційних особливостей організації адресованих текстів, граматичних, лексичних форм «зверненого слова», використовуваних поетами, а також кола мотивів, притаманних і кожному з трьох жанрів адресованої лірики, і їхнім жанрово-тематичним модифікаціям. Видається перспективним дослідження семантики заголовкового комплексу та специфіки віршованої організації адресованої лірики. Вбачаємо результативність наукового пошуку в напрямі комплексного, деталізованого вивчення історичних етапів розвитку української адресованої лірики, а також розгляду літературно-історичного контексту, який зумовлював звернення українських поетів до адресованих ліричних жанрів.